

प्रशासनातील सुधारणा आणि सुशासन

प्रा. डॉ. विठ्ठल पंडितराव सांडूर¹

प्रस्तावना

प्रशासनातील सुधारणा आणि सुशासन हे आधुनिक लोकशाहीचे प्रमुख आधारस्तंभ असून, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, उत्तरदायित्व आणि ई-प्रशासनाचा वापर करून पारंपारिक प्रशासकीय जडत्व दूर करणे हे याचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. कालबाह्य कायदे रद्द करणे, ई-सेवा वाढवणे, आणि नागरिकांचा सहभाग सुनिश्चित करणे, ही सुशासनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत, ज्यामुळे भ्रष्टाचार कमी होऊन विकासाला गती मिळते.

प्रशासन हे राज्यव्यवस्थेचे कणा आहे. शासनाची धोरणे जनतेपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचविण्याचे कार्य प्रशासन करत असते. मात्र बदलत्या काळानुसार प्रशासनात सुधारणा करणे आवश्यक ठरते. प्रशासनातील सुधारणा झाल्यास सुशासनाची स्थापना होऊन लोककल्याण साध्य होते. प्रशासकीय कार्यपद्धती ही नियमांची एक संच किंवा प्रणाली आहे जी संस्था व्यवस्थापित करण्याच्या प्रक्रियेस नियंत्रित करते. या कार्यपद्धती कार्यक्षमता, सातत्य, जबाबदारी आणि उत्तरदायित्व स्थापित करण्यासाठी आहेत.

प्रशासन म्हणजे काय-

"शासन" हा शब्द ग्रीक शब्द "गुबर्नर" पासून आला आहे, ज्याचा अर्थ "चालवणे" असा होतो. प्लेटोने सुरुवातीला जहाजाला त्याच्या गंतव्यस्थानाकडे नेण्यासाठी याचा वापर केला. सादृश्यतेनुसार, प्रशासन म्हणजे समाजाला त्याच्या ध्येयांकडे आणि क्षमतेकडे नेणे. यामध्ये अशा संस्था, प्रक्रिया आणि नियमांचा समावेश आहे जे नागरिकांना आणि भागधारकांना सार्वजनिक बाबींमध्ये संवाद साधण्यास आणि सहभागी होण्यास सक्षम करतात. सरकार ही एक फाईल आहे आणि प्रशासन हे जीवन आहे" असे म्हणत, प्रशासन ही नागरिकांच्या जीवनावर परिणाम करणारी गतिमान प्रक्रिया आहे.

शासन हे केवळ राज्य यंत्रणेच्या व्यवस्थापनापुरते मर्यादित नाही; ती एक सहभागी प्रणाली आहे ज्यामध्ये निर्णय घेतले जातात आणि त्यांची अंमलबजावणी जबाबदारी, पारदर्शकता आणि प्रतिसादात्मकतेसह केली जाते.

¹ लोकप्रशासन विभाग, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा

१. सुशासनाचा अर्थ

सुशासन म्हणजे केवळ शासन करणे नव्हे, तर सार्वजनिक संसाधनांचे व्यवस्थापन योग्य आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने करणे . हे भ्रष्टाचारमुक्त, कायद्याचे राज्य पाळणारे आणि प्रभावी-कार्यक्षम व्यवस्था आहे .

सुशासन म्हणजे शासनाची एक अशी प्रणाली जी पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, आणि लोकांच्या सहभागावर आधारित असते. ई प्रशासन म्हणजे तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शासनाच्या सेवा लोकांपर्यंत पोहोचवणे. यामध्ये इंटरनेट, मोबाइल आणि इतर डिजिटल साधनांचा वापर केला जातो. सुशासन आणि ई प्रशासन यांचा सहसंबंध म्हणजे ई प्रशासनामुळे सुशासन अधिक प्रभावी आणि पारदर्शक बनतो. ई प्रशासनामुळे लोकांना शासनाच्या सेवा सहज उपलब्ध होतात आणि त्यांचा सहभाग वाढतो, ज्यामुळे सुशासनाची अंमलबजावणी अधिक प्रभावी होते.

२. प्रशासकीय सुधारणांचे प्रमुख पैलू

• कायदेशीर आणि प्रशासकीय संरचना:

कालबाह्य कायदे रद्द करणे, लालफितशाही (Red-tapism) कमी करणे आणि 'किमान सरकार, कमाल शासन' या तत्वाचा अवलंब करणे [७].

• ई-प्रशासन :

सेवांच्या वितरणात तंत्रज्ञानाचा वापर करणे (उदा. थेट लाभ हस्तांतरण), ज्यामुळे पारदर्शकता येते आणि मध्यस्थांची भूमिका कमी होते .

• पारदर्शकता आणि जबाबदारी:

माहितीचा अधिकार अधिक मजबूत करणे आणि निर्णय प्रक्रियेत जनतेचा सहभाग वाढवणे.

३ सुशासन वैशिष्ट्ये

• सहभाग

सहभाग म्हणजे संघटन आणि अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य देखील सूचित होते.

• कायद्याचे राज्य:

कायदेशीर चौकट निष्पक्षपणे लागू केली पाहिजे, विशेषतः मानवी हक्क कायद्यांवर. कायद्याच्या राज्याशिवाय, राजकारण मत्स्य न्याय म्हणजेच माशांच्या नियमाचे तत्व पाळेल, म्हणजेच बलवानांचा दुर्बलांवर विजय होईल.

• एकमत केंद्रित:

सर्वसहमतीने निर्णय घेण्यामुळे हे सुनिश्चित होते की जरी प्रत्येकाला जे हवे आहे ते पूर्णतः साध्य करता आले नाही तरी, प्रत्येकजण एक सामान्य किमान साध्य करू शकतो जो कोणासाठीही हानिकारक ठरणार नाही. समुदायाच्या सर्वोत्तम हितांवरील व्यापक एकमत पूर्ण करण्यासाठी ते वेगवेगळ्या हितसंबंधांमध्ये मध्यस्थी करते.

• **समता आणि समावेशकता:**

सुशासन हे समतापूर्ण समाजाची हमी देते. लोकांना त्यांचे कल्याण सुधारण्यासाठी किंवा राखण्यासाठी संधी मिळाल्या पाहिजेत.

• **परिणामकारकता आणि कार्यक्षमता:**

• प्रक्रिया आणि संस्था त्यांच्या समुदायाच्या गरजा पूर्ण करणारे निकाल देण्यास सक्षम असाव्यात. जास्तीत जास्त उत्पादनासाठी समुदायाच्या संसाधनांचा प्रभावीपणे वापर केला पाहिजे.

• **जबाबदारी:**

सुशासन हे लोकांच्या कल्याणासाठी असते आणि सरकार लोकांना जबाबदार असल्याशिवाय हे शक्य नाही. सरकारी संस्था, खाजगी क्षेत्रे आणि नागरी समाज संघटनांना सार्वजनिक आणि संस्थात्मक भागधारकांना जबाबदार धरले पाहिजे.

• **पारदर्शकता:**

माहिती जनतेसाठी उपलब्ध असावी आणि ती समजण्यासारखी आणि देखरेख ठेवणारी असावी. याचा अर्थ मुक्त माध्यमे आणि त्यांना माहितीची उपलब्धता असावी होतो.

• **प्रतिसादक्षमता:**

संस्था आणि प्रक्रियांनी सर्व भागधारकांना वाजवी कालावधीत सेवा दिली पाहिजे.

संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि भारताच्या दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने सुशासनाची आठ आवश्यक वैशिष्ट्ये ओळखली आहेत: निर्णय प्रक्रियेत नागरिकांचा समावेशक सहभाग सुनिश्चित करणे. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करताना निःपक्षपातीपणे कायद्यांची अंमलबजावणी. विश्वास वाढवणारी आणि भ्रष्टाचार कमी करणारी **खुली निर्णयप्रणाली**. संस्थांनी त्यांच्या कृतींसाठी भागधारकांना उत्तर द्यावे.

एकमत-केंद्रित: सामाजिक कल्याण साध्य करण्यासाठी विविध हितसंबंधांचे संतुलन साधणे. समता आणि समावेशकता: सर्व सदस्यांचा समाजात वाटा आहे याची हमी देणे.

• **प्रभावीपणा आणि कार्यक्षमता:**

इष्टतम संसाधनांचा वापर करून सामाजिक गरजा पूर्ण करणे. नागरिकांच्या चिंता त्वरित सोडवणे.

• **प्रशासनापासून सुशासनापर्यंत**

प्रशासन निर्णय घेण्याच्या संरचना आणि प्रक्रियांवर लक्ष केंद्रित करते, तर सुशासन पारदर्शकता, समता आणि कार्यक्षमता यासारख्या मूल्यांवर भर देते. कल्याणकारी निधीचा केवळ एक छोटासा भाग अपेक्षित लाभार्थ्यांपर्यंत

पोहोचणे यासारख्या ऐतिहासिक अकार्यक्षमतेमुळे सुशासनाची आवश्यकता अधोरेखित झाली. ते सुनिश्चित करते की जबाबदार यंत्रणेद्वारे वस्तू आणि सेवा प्रभावीपणे आणि समानतेने वितरित केल्या जातात. फरकांमध्ये हे समाविष्ट आहे.

भारतातील सुशासनासाठी उपक्रम

माहितीचा अधिकार

आंतरराष्ट्रीय नागरी आणि राजकीय हक्क करार (ICCPR) चा एक पक्ष म्हणून, भारतावर ICCPR च्या कलम 19 नुसार नागरिकांना माहितीच्या अधिकाराची प्रभावीपणे हमी देण्याची आंतरराष्ट्रीय जबाबदारी आहे. २००५ चा आरटीआय कायदा हा भारतीय लोकशाहीत एक महत्त्वाचा बदल आहे. यामुळे नागरिकांना माहितीची अधिक उपलब्धता मिळते ज्यामुळे सरकारची समुदायाच्या गरजांना प्रतिसाद देण्याची क्षमता सुधारते. माहितीचा अधिकार, प्रशासनात मोकळेपणा, पारदर्शकता आणि जबाबदारीला प्रोत्साहन देतो, ज्यामुळे सरकार सार्वजनिक तपासणीसाठी अधिक खुले होते.

ई-गव्हर्नन्स

राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजनेत सर्व सरकारी सेवा सामान्य माणसाला त्याच्या परिसरातील सामान्य सेवा वितरण केंद्रांद्वारे उपलब्ध करून देण्याची आणि परवडणाऱ्या किमतीत अशा सेवांची कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता सुनिश्चित करण्याची कल्पना आहे. जगभरातील जलद सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनासाठी नवीन संधी निर्माण करणाऱ्या नवीन माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या युगात ई-गव्हर्नन्स प्रभावीपणे चांगले प्रोग्रामिंग आणि सेवा प्रदान करते. ई-गव्हर्नन्सचा थेट परिणाम त्यांच्या नागरिकांवर होतो जे सरकारकडून दिल्या जाणाऱ्या सेवांशी थेट व्यवहार करून लाभ मिळवतात.

ई-गव्हर्नन्स अंतर्गत सुरु केलेले कार्यक्रम: प्रो-अॅक्टिव्ह गव्हर्नन्स अँड टाइमली इम्प्लीमेंटेशन (प्रगती), डिजिटल इंडिया प्रोग्राम, एमसीए२१ (कंपनी व्यवहार मंत्रालयाच्या सेवांच्या वितरणात गती आणि निश्चितता सुधारण्यासाठी), पासपोर्ट सेवा केंद्र (पीएसके), ऑनलाइन आयकर परतावा इ.

कायदेशीर सुधारणा

पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी केंद्र सरकारने जवळपास १,५०० जुने नियम आणि कायदे रद्द केले आहेत. संस्थापूर्व मध्यस्थीवर लक्ष केंद्रित करून फौजदारी न्याय आणि प्रक्रियात्मक कायद्यांमध्ये सुधारणा करणे.

व्यवसाय सुलभता

देशातील व्यवसाय वातावरण आणि धोरणात्मक परिसंस्था (जसे की दिवाळखोरी संहिता, वस्तू आणि सेवा कर किंवा जीएसटी आणि मनी लॉडरिंग विरोधी कायदा) सुधारण्यासाठी कायदे करणे यासह व्यवसाय परिस्थिती सुधारण्यासाठी सरकारने पावले उचलली. सरकारने 'मेक इन इंडिया' उपक्रम सुरू केला आहे.

विकेंद्रीकरण

केंद्रीकृत नियोजन आयोग रद्द करण्यात आला आणि त्याच्या जागी नॅशनल इन्स्टिट्यूशन फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडियानावाची थिंक टँक स्थापन करण्यात आली, ज्यामुळे "सहकारी संघराज्यवाद" चे युग सुरू होईल. १४ व्या वित्त आयोगाने २०१५ ते २०२० या वर्षासाठी राज्यांना विभाज्य निधीचे कर वितरण ३२% वरून ४२% पर्यंत वाढवले. यामुळे राज्यांना स्थानिक घटकांवर आधारित योजना सुरू करण्याचे अधिक स्वातंत्र्य मिळते.

पोलिस सुधारणा

पोलिस दलांचे आधुनिकीकरण आणि २०१५ च्या आदर्श पोलिस कायद्याची अंमलबजावणी. किरकोळ गुन्ह्यांसाठी ई-एफआयआर दाखल करणे सुरू करण्यासह, प्रथम माहिती अहवाल (एफआयआर) दाखल करण्याच्या यंत्रणेत सुधारणा. नागरिकांच्या आपत्कालीन सुरक्षा गरजा पूर्ण करण्यासाठी एक समान राष्ट्रव्यापी आपत्कालीन क्रमांक सुरू करा.

आकांक्षी जिल्हे कार्यक्रम

काउंटीतील अविकसित भागातील लोकांचे जीवन कालबद्ध पद्धतीने बदलण्यासाठी जानेवारी २०१८ मध्ये आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रम (ADP) सुरू करण्यात आला. नीती आयोगाच्या अंतर्गत सुरू असलेल्या या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आरोग्य आणि पोषण, शिक्षण, कृषी आणि जल व्यवस्थापन, आर्थिक समावेशन आणि कौशल्य विकास या क्षेत्रात लक्ष केंद्रित करून ११५ सर्वात मागास जिल्ह्यांचा कायापालट करणे आहे.

निष्कर्ष

प्रभावी प्रशासन ही देशातील प्रत्येक नागरिकाची प्रमुख चिंता आहे. राज्याकडून दिल्या जाणाऱ्या चांगल्या सेवांसाठी नागरिक किंमत मोजण्यास तयार असतात, परंतु त्यासाठी आवश्यक असलेली पारदर्शक, जबाबदार आणि समजण्यासारखी शासन व्यवस्था असणे आवश्यक आहे जी पक्षपात आणि पूर्वग्रहांपासून पूर्णपणे मुक्त असेल. देशात सुशासन पुनर्संचयित करण्यासाठी 'अंत्योदय' या गांधीवादी तत्वाला प्राधान्य देण्यासाठी आपल्या राष्ट्रीय धोरणात सुधारणा करण्याची गरज आहे. भारताने प्रशासनात प्रामाणिकपणा विकसित करण्यावरही लक्ष केंद्रित केले पाहिजे, ज्यामुळे प्रशासन अधिक नैतिक होईल. सरकारने सबका साथ, सबका विकास आणि सबका विश्वास या आदर्शांवर काम करत राहिले पाहिजे ज्यामुळे समावेशक आणि शाश्वत विकास होईल.

प्रभावी प्रशासन ही देशातील प्रत्येक नागरिकाची प्रमुख चिंता आहे. राज्याकडून दिल्या जाणाऱ्या चांगल्या सेवांसाठी नागरिक किंमत मोजण्यास तयार असतात, परंतु त्यासाठी आवश्यक असलेली पारदर्शक, जबाबदार आणि समजण्यासारखी शासन व्यवस्था असणे आवश्यक आहे जी पक्षपात आणि पूर्वग्रहांपासून पूर्णपणे मुक्त असेल. देशात सुशासन पुनर्संचयित करण्यासाठी 'अंत्योदय' या गांधीवादी तत्वाला प्राधान्य देण्यासाठी आपल्या राष्ट्रीय धोरणात सुधारणा करण्याची गरज आहे.

भारताने प्रशासनात प्रामाणिकपणा विकसित करण्यावरही लक्ष केंद्रित केले पाहिजे, ज्यामुळे प्रशासन अधिक नैतिक होईल. सरकारने सबका साथ, सबका विकास आणि सबका विश्वास या आदर्शांवर काम करत राहिले पाहिजे ज्यामुळे समावेशक आणि शाश्वत विकास होईल. सुशासन हे एक गतिशील उद्दिष्ट आहे, जे पूर्णपणे साध्य करणे कठीण असले तरी, त्या दिशेने केलेले प्रयत्न मानवी विकासासाठी अत्यावश्यक आहेत. 'कमाल शासन' प्रणालीद्वारे नागरी समाजाला मजबूत करणे आणि सामाजिक-आर्थिक असमानता दूर करणे हेच खरे सुशासन आहे. प्रशासनातील सुधारणा आणि सुशासन या एकमेकांशी घट्ट जोडलेल्या संकल्पना आहेत. सक्षम, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख प्रशासनामुळे सुशासनाची स्थापना होऊन सर्वसमावेशक विकास साध्य होऊ शकतो.

संदर्भ सूची

1. वल्ड बँक, 1992 गवर्नेस एवम डवलपमेंट व डी. सी. वल्ड बँक
2. सुनील महावार (2012) भरत में सुशासन और पंचयती राज संस्थाएं, चुनौतिय और समाधान
3. www.achikhabar.com/2015/4/28-sushashandivas लेख भरत में सुशासन की चुनौतियाँ नयी पहल की जरूरत, बाल्मीकि प्रसाद सिंह।
4. के. सी. तिवारी, 21वीं शताब्दी के युग में भरत में सुशासन की चुनौतियाँ है।
5. लोकप्रशासन की नये आयाम, मोहित भट्टाचार्य
6. लोकप्रशासनातील नवीन प्रवाह, डॉ . प्रीती पोहेकर

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*